Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

ЗАМОНАВИЙ ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТНИ ШАКЛЛАНТРИШ МАЗМУНИ ВА МУАММОЛАРИ

Бабамурадова Наргиза Жураевна
Бухоро давлат университети
экология, география ва тиббиёт асослари кафедраси
катта ўқитувчиси
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20562243

Аннотация: мақолада экологик маданият тушунчаси тарихий жиҳатдан ва турли томонлардан кўриб чиқилган, инсон фаолиятининг турли соҳаларига янги чекловлар киритувчи, ахлоқий императив деб аталувчи, экоинсоний тамойилларга асосланган ахлоқий идеаллар ва қадриятларни, инсон хулқ-атвори қоидалари ва меъёрларини қайта кўриб чиқиш ва янгиларини ишлаб чиқиш зарурлиги ҳақидаги тезисни асослашга қилинган.

Annotation: The paper considers in historical aspect and from diverse points of view the concept of new ecological culture, attempts to substantiate a thesis on the necessity for reconsideration of the established moral ideals and values and development of new ones, rules and standards of human conduct based on eco-humanistic principles, introducing into various spheres of anthropogenous activities the new limitations called the moral imperative.

Жамият ривожланишининг ҳозирги босқичида инсониятнинг техноген цивилизациядан ноосфера даврига ўтиш тенденцияси кузатилмоқда, бу эса В.И. Вернадский фикрича, биосфера ривожланишида интеллект ролининг кучайиши билан тавсифланиши керак. Бу жараён Ер юзида инсоннинг яшаб қолиш муаммоси билан зиддиятли бирликда намоён бўлади. Шу билан бирга, кўплаб замонавий хорижий ва маҳаллий тадқиқотчиларнинг фикрича, ядровий фалокат имконияти ягона таҳдид бўлиб қолмай, инсоннинг норационал табиатни эгаллаш фаолияти, илмий-техника тараққиётининг (ИТТ) вайронкор оқибатлари натижасида юзага келган глобал экологик фалокат эҳтимоли биринчи ўринга чиқади. Бу эса табиий кучлар мувозанатининг бузилишига олиб келган ва бу нафақат инсоният, балки Ер юзидаги барча тирик жонзотлар учун ҳам таҳдид туғдиради.

Қўпчилик олимларнинг фикрича, жаҳон ҳамжамияти яқинлашиб келаётган таҳдидни етарлича баҳоламайди. Инсоният эскича яшашни давом эттириб, ўз технологияларини босқичма-босқич такомиллаштиради, ёки янги турдаги цивилизацияга ўтади. Биринчи ҳолатда уни бутунжаҳон экологик инқироз ва, ниҳоят, инсоннинг тур сифатида таназзулга юз тутиши ва йўқ бўлиб кетиши кутиб туради. Иккинчи вариант инсоният ўз жамоавий ақлига таяниб, биосфера билан бирга ривожланишга қодир жамиятни яратиш йўлларини топа олади, яъни ноосфера даврига ўта олади, деган гипотезага асосланади. Ва бу жамият ҳозиргидан сифат жиҳатидан фарқ қилади.

Бу шароитларда ҳар қандай табиатни ўзгартирувчи ҳаракатлар учун асос бўлиб, фаол фаолиятда қатъий илмий асосланган чеклашлар хизмат қилиши керак, бу эса инсонларнинг ўз ривожланишини қолган биосфера ривожланиши билан мувофиқлаштиришга қаратилган бўлиши лозим. Экологик императив деб аталувчи бу қатъий чеклашлар инсониятга улкан масъулият юклайди ва умумий яшаб қолиш мақсадини – инсон ва унинг атроф-муҳитининг коэволюциясини таъминлашни амалга оширишга ёрдам беради.

Бундай масъулиятни зиммага олиш, ер юзи аҳолисининг мақсадлари бирлигини англаш, биринчи навбатда, экологик императив шартларини қатъий бажариш зарурлигини англаб етиш

ва сайёрамиз биосфераси имкониятлари доирасидан чиқмайдиган янги фаолият усуллари ва йўналишларини ишлаб чиқишга интилиш демакдир.

Бошқача айтганда, инсон ва бошқа табиатнинг яшаб қолиш муаммоси ҳамда уларнинг давомли коэволюцион ривожланиш имкониятларининг ҳаётга айланиши, умумсайёравий миқёсда янги дунёқараш ва инсонларнинг янги турдаги фаолият усуллари ва йўналишларини, яъни янги умумбашарий экологик маданиятни талаб қилади.

Экологик маданият – бу маданиятнинг ўзвий, ажралмас қисми бўлиб, у инсоннинг табиат билан боғлиқ бўлган фикрлаш ва фаолият соҳаларини қамраб олади. Фавқулодда вазиятда, маданият инсон ҳаёт фаолиятини ташкил этиш ва ривожлантиришнинг ўзига хос усули сифатида, моддий ва маънавий меҳнат маҳсулларида, ижтимоий меъёрлар ва муассасалар тизимида, маънавий қадриятларда, инсонларнинг табиат билан, бир-бирлари билан ва ўзлари билан бўлган муносабатлари мажмуасида намоён бўлади.

Маданият – бу фаолиятнинг сифат жиҳатидан тавсифи, инсоннинг моҳиятли кучларини унинг фаолиятида ва унинг натижаларида амалга ошириш ва ривожлантириш меъёри ва усули, шунингдек, фаолиятнинг ўзи натижаларидир.

Маданият ва фаолият диалектик бирликни ташкил этади, бир-бирига сингиб кетади ва бир-бирини бойитади. Фаолият маданиятни яратади ва унга реал борлиқни беради. Маданият эса фаолиятни ташкил этади ва тартибга солади, унинг усулларини, самарадорлигини, унинг такомиллашувининг мумкин ва зарур йўналишларини белгилайди. Маданият фаолиятни ўз субстанцияси сифатида қабул қилиб, унинг ички ташкилий тузилишини, ёки бошқача айтганда, инсоннинг моҳиятли кучлари намоён бўладиган фаолият усулини ташкил этади.

Маданият – бу фаолиятнинг, унинг сифати ва самарадорлигининг ўзига хос мезонидир. Фаолиятнинг сифат жиҳати, фикрлаш ва хулқ-атвор усули сифатида маданият ўзида ҳам фаолиятнинг ўзига, ҳам унинг натижаларига нисбатан муносабатни, яъни норматив-қадриятли муносабатни ўз ичига олади. Маданиятнинг табиат, жамият ва шахс билан боғлиқлиги ҳам фаолият, ҳам қадрият (аксиологик) жиҳатларини ўз ичига олади.

Шундай қилиб, маданият инсоннинг ҳар қандай ижтимоий фаолиятини маълум бир жиҳатдан, яъни у ёки бу фаолият инсонни шакллантиришга, унинг моҳиятини ташкил этувчи кучларни – инсоннинг ўзига хос ижтимоий сифатларини, инсоний муносабатлар томонидан шаклланган унинг субъектив қобилиятлари ва эҳтиёжларини ривожлантириш ва рўёбга чиқаришга қанчалик ҳисса қўшишини ифодалайди.

Маданиятнинг юқорида келтирилган таърифлари ва тавсифларидан шу нарса аёнки, маданиятни табиий ҳодисалардан фарқлаш орқали таърифлаш қабул қилинган, чунки маданиятнинг энг муҳим намоён бўлиш жиҳатларидан бири табиий жисмларнинг табиий мавжудлигидан фарқли ўлароқ, субъектнинг онгли фаолияти изидир. Аммо инсон маданий кўникмаларни нафақат табиатни ўзгартириб, ўз "сунъий муҳитини" яратганлиги учунгина эгаллаган. Цивилизация тарихи давомида у, доимо турли табиий муҳитда бўлиб, ундан ўрганган. Бу даъвони ҳозирги даврга ҳам энг асосли равишда татбиқ этиш мумкин, чунки маданиятда ижтимоий ва табиий жиҳатларни чуқур тушуниш асосида синтез қилиш вақти келди.

Бугунги кунда умуман юқори маданиятнинг, хусусан экологик маданиятнинг белгиси ижтимоийнинг табиийдан фарқланиш даражаси эмас, балки уларнинг бирлиги даражаси бўлиб қолмоқда. Ана шундай бирлик орқали табиат ва жамиятнинг барқарорлигига эришилади, улар социо-табиий тизимни ташкил этади, бунда табиат "инсоннинг инсоний моҳиятига" айланади, табиатни сақлаш эса жамият ва инсонни тур сифатида сақлаш воситасига айланади.

Кейинги таҳлил объекти сифатида экологик маданиятни ажратиб кўрсатиб, бундай ажратишнинг фақат илмий характерга эга эканлигини таъкидлаймиз. Реал ҳаётда маданият яхлит ва бўлинмасдир.

Шундай қилиб, замонавий илмий адабиётда экологик маданият тизимида икки томон ажралиб туради: **моддий** (жамиятнинг табиат билан ўзаро муносабатларининг барча шакллари ва унинг натижалари) ва **маънавий** (экологик билимлар, кўникмалар, малакалар, эътиқодлар).

Ўзнинг кўп асрлик тарихи давомида инсоният, моҳиятан, ривожланган экологик фикрламай, экологик ахлоқсиз ва онгли экологик йўналтирилган фаолиятсиз яшашга ўрганган.

Социогенезнинг дастлабки босқичида одамлар ўзларини табиатдан ажратмаган, унинг бир қисми деб билганлар, бунинг сабабини бирламчи одамнинг табиатга бўлган чексиз қарамлиги ташкил этган. Атроф-муҳит билан ўзаро муносабатлар масаласи инсониятнинг жисмоний яшаб қолиши масаласи эди. Турмуш тарзи табиатдан юқори туришга ҳам, уни эътиборсиз қолдиришга ҳам имкон бермаган. Бу шароитларда экологик маданиятнинг алоҳида элементлари – ахлоқий тамойиллар, турли хилдаги тақиқлар шаклланган, уларда инсоннинг табиатга нисбатан муайян ҳикмати намоён бўлган. Улардан баъзилари бизнинг давримизгача етиб келган.

Экологик маданиятнинг марказий субъекти ўзига хос эгоцентризмга эга бўлган индивидга айланган. Табиий ресурсларни тайёр ҳолда ўзлаштиришдан меҳнат қуроллари ёрдамида ишлаб чиқаришга ўтиш, саноат ва илмий-техникавий инқилоблар орқали, "иккинчи" сунъий яшаш муҳитини яратиш орқали табиий муҳитга ҳужумкор муносабат янги табиатни забт этувчи экологик маданият турига олиб келган, бунга инсоният то ҳозиргача амал қилмоқда.

Индивиднинг ва бутун инсониятнинг тобора ортиб бораётган техник ва интеллектуал қудрати биосферанинг бузилишига ва ҳозирги глобал экологик инқирозга олиб келди.

Бугунги кунда янги замонавий экологик маданият турининг шаклланиши кузатилмоқда, буни мутахассислар постцивилизацион ёки табиатни асровчи, гуманистик, ноосфер экологик маданият тури сифатида таърифлайдилар.

Эслатиб ўтамизки, кўпчилик олимларимиз экологик маданиятда маънавий ва амалий жиҳатларнинг бирлигини асосий тамойил сифатида ажратиб кўрсатадилар, у моддий ва идеалнинг бирлигида мавжудлигини ва доимо экологик фаолият субъектида ифодаланишини таъкидлайдилар.

Шуни эътиборга олиш керакки, экологик маданият барча экологик онг ва хулқ-атворни эмас, балки асосий омманинг экологик онги ва хулқ-атворига хос бўлган, мустаҳкамланган, типик бўлган нарсаларни ўз ичига олади.

Экологик маданиятдаги маънавий жиҳат экологик онгдир. Экологик маданият жамият, ижтимоий гуруҳ, шахснинг экологик онгини ривожланишнинг маълум бир даражаси сифатида икки асосий шаклда намоён бўлади: 1) умумжаҳон ва экологик билимлар, ғоялар, идеаллар, қарашлар, тасаввурлар, мақсадлар, қадриятлар, меъёрлар, анъаналар, намуналар, стереотипларни ўз ичига олган назарий онг; 2) назарий, шунингдек, оддий онг билан боғлиқ бўлган ҳиссиётлар, эмоциялар, ишончлар, установкаларни ўз ичига олган онгнинг ижтимоий-психологик компоненти.

"Экологик онг" термини анъанавий равишда "инсон – табиат" тизимидаги ва табиатнинг ўзидаги ўзаро боғлиқликлар ҳақидаги тасаввурлар (ҳам индивидуал, ҳам гуруҳий), табиатга бўлган мавжуд муносабат, шунингдек, у билан ўзаро муносабатларнинг тегишли стратегиялари ва технологиялари мажмуини англатади.

Шундай қилиб, инсон фаолиятига экологик императив томонидан қўйилган қатъий чекловларга риоя қилиш зарурлигини англаш, экологик ҳалокатнинг олдини олиш ва жамият ҳамда табиатнинг коэволюцион ривожланишини, ноосфера даврига ўтишни таъминлашга қаратилган. Бу янги экологик маданиятсиз – янги экомарказли дунёқараш ва янги хавфсиз табиатни сақловчи фаолият турлари ва усулларисиз, шунингдек, янги идеаллар ва қадриятларсиз – янги ахлоқ, маънавият, руҳиятсиз амалга ошириб бўлмайди. Ҳозирда мавжуд бўлган идеаллар ва қадриятлар (инсонпарварлик, демократия, эркинлик, тенглик ва бошқалар) коэволюция ва

ноосфералашув жараёнларининг эҳтиёжларига жавоб берадиган янги мазмун билан тўлдирилиши керак.

Ҳозирги глобал жамият ўз саъй-ҳаракатларини жамият ва индивидуал онгни тубдан ўзгартиришга йўналтириши лозим, бу эса экологик ва ахлоқий императивларнинг моҳияти ва узвий бирлигини тушунишни, уларга риоя қилиш зарурлигини англашни, ўз индивидуаллигини уларнинг шартларига бўйсундиришни, ер юзидаги ҳаёт манфаати учун ўз эркинлигини чеклашни ўз ичига олиши керак.

Адабиётлар

1. Бобомуродова Н.Ж. Ёшларда экологик саводхонликни шакллантиришнинг замонавий тенденциялари //Экономика и социум. – 2026. – №. 3-1 (142). – С. 618-621.
2. Bobomurodova N. J. Tabiiy resurslardan foydalanishni ilmiy asoslash //Science and Education. – 2023. – Т. 4. – №. 5. – С. 109-116.
3. Малофеев В.И. Ижтимоий экология: ўқув қўлланма. – Москва: Дашков ва К°, 2003. –260б.
4. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экология. Дарслик. Олий ўқув юртлари учун. (Тўлдирилган ва қайта ишланган.) 2016й. 556 б.
5. Эргашев А.Э. Ҳозирги замоннинг экологик муаммолари ва табиат муҳофазаси. Тошкент, 2012й. 403 б